

הסלבס החדשים, שתורתם היא פירסומם.

קשרי קשרים בין הסרט זוכה פרס קאן, ליצירת הסופר זוכה פרס נובל

מאת מיכל שיר-אל*

נדפס ב"הארץ", מוסף ספרות ותרבות, 28.10.2011

"עשרים שנה עסק עדיאל עמזה בחקר תעלומות גומלידתא...שנים שנתעסק בעבודתו עשאוהו עבד לעבודתו עד שהיא משלה בו משעת קימה ועד שעת שכיבה...כך עדיאל עמזה בדק ותיקן ובירר עד שעשה את חיבורו כסולת נקיה, אבל מר"ל לא מצא לספרו".

במילים אלו פותח שמואל יוסף עגנון את הסיפור "עד עולם", הסוגר את הכרך האחרון שהוציא בחייו – "האש והעצים". להלן, לא אעסוק בפרשנות הסיפור ומשמעויותיו, לכך מוקדש מאמר מיוחד¹, אלא בהדים ובברקים שמייצר סרטו של הבמאי המובילים ליצירת עגנון בכלל וסיפור זה בפרט כפי שאנסה להציג בהמשך.² קשרי קשרים המחברים את היוצר הצעיר ל'זקנו' מעלים השערה לגבי הכתובת הסמויה מן העין אותה מבקש בעל התסריט להאיר.

במרכז "עד עולם" עומדת דמותו של ההיסטוריון אשר מסר את נפשו על חקר עבודתו. זו היתה לו כדת קודש כפי שהוא מעיד בפני הזקנה שבאה אצלו אחת בשנה "את מוצאת אותי אנפלאותי ברגלי וכיפה בראשי ובית צווארי פתוח ושערי סתור וזקני אינו עשוי...". אשה וילדים לא היו עימו, אף לא ידידים מן האקדמיה "שכל השנים שהיה מתעסק בעבודתו לא הראה פנים לחכמי האוניברסיטאות ולא לנשיהם ולבנותיהם...נמצא למד שאם רוצה שיכירו בו צריך להתקרב אליהם, אלא שלא ידע היאך מתקרבים". כך בסרט. פרופ' שקולניק האב אומנם הוא בעל לאשה, אולם הם ישנים בחדרים נפרדים, ובסך הכל מערכת יחסיו עם כל הסובבים אותו כבנו והקולגות, לוקה באופן חמור. בנוח, שמח וטוב לבב הוא מרגיש רק בחדר עבודתו, המקום שם מקיפים אותו מאות ספרים, ובארון יושב התיק הקרוב ביותר אל ליבו, זה שבחיקו הוא מוצא מעט נחת.

כאן יש להעיר, כי מחבר התסריט נהג בסיפורי עגנון, כפי שנהג עגנון במקורותיו – התנ"ך ספרות חז"ל והסיפורת החסידית. עגנון הקפיד שלא לשעתק אותם לתוך יצירותיו עם שינויים קלים חיצוניים, אלא נהג לבנות קומה נוספת מעל המסד ששימש אותו לצורך סיפור זה או אחר. כך גם סידר, בוירטואוזיות אמנותית מעצב את דמות האב. אין הוא היסטוריון אלא חוקר תלמוד מסורתי, במובן של המתודה המחקרית האמונה על הפילולוגיה, לעומת בנו המתמקד בחקר התלמוד באמצעות מתודות ספרותיות תרבותיות ופולקלוריסטיות, אלו שזוכות כיום להד נרחב, פופולאריות בציבור הרחב ומעניקות לנושאייהן הרבה חן וחסד בפני נדבנים. וכן הדבר גם באופן בו עוצבו מערכות היחסים המשפחתיות והחברתיות. ביחס לסיפור העגנוני, ניכרת הצלחה בסרט אולם זו חיצונית וריקה מתוכן. שקולניק אומנם עדין מלמד באוניברסיטה זוכה למעמד וכבוד

¹ בהכנה לדפוס

² מאמר זה הוא תוצר של שנות קריאה ועיון ביצירת עגנון בחברותא גדולה ברחבי הארץ. תודה מיוחדת לחבורות הלימוד בתקוע, בפתח תקווה, כוכב יאיר, קיבוץ מעברות וחולון.

בשל כך, אולם באולם הגדול יושבת תלמידה אחת. הוא בעל משפחה 'מוצלחת' אולם נזקק לחפש את חברתו לחיים במרתפי הספריה הלאומית.

עדיאל עמזה משתוקק להוציא את ספרו לאור, להכיר לעולם הרחב את עבודתו ולזכות בהכרה הנכספת. "התחיל מחזר ממ"ל למ"ל ולא מצא מ"ל. כל מ"ל ומ"ל דחה אותו באמתלא אחרת שבאמת לא היתה שונה משל חברו אלא בחיתוך הדיבור." בשונה מגיבורהסיפור, עגנון לא היה זקוק לשחר לפתחם של מ"לים. הם שיחרו לפתחו ובקשו בדחילו ורחימו סיפור לפרסום לכבוד החג, והם שנתנו לו את לחמו מידי חודש בחודשו ובלבד שלא יחדל מלכתוב. האירוניה כאן לא באה משום שלא הכיר בצערם של אלו שלא זכו כמותו, אלא משום דעתו על סוג המחקר המתבצע, "מחבר שמעוכב מלהוציא את חיבורו, אם חכם הוא רואה ברכה בעיכוב, שניתן לו זמן לבחון את הנחותיו ולתקן מקצת מטעויותיו ולבדוק את ההשערות שחריפותן משבשת את האמת." אליבא דעגנון שלא למד לא בישיבות ולא באקדמיות למיניהן, חריפות ואמת לא בהכרח ילכו יחדיו...

והוא, עדיאל עמזה מדמיין את הרגע הנכסף "היאך כתב ידו נמסר לדפוס, והיאך צורתו מתעברת ובאה באותיות דפוס, והיאך הוא מגיה ומוסיף וגורע ומשמיט ומשלים והיאך המדפיס מדפיס והיאך הספר יוצא ומתקבל." כך גם אליעזר שקולניק, באיפוק רב, בפנים שכמו נחצבו בסלע עם הקמטים החרושים במצח, משתוקק עשרים שנה לקבל את פרס ישראל ורואה את עצמו בעיני רוחו על הבמה ההיא.

עשרים שנה עדיאל עמזה עובד על ספרו, וברגע בו הוא עומד לצאת מפתח ביתו על מנת לפגוש את המ"ל בעל המאה, הוא פוגש את הזקנה מבית המצורעים באמצעותה הוא מתוודע לספר הנמצא בידי עלובי החיים, זה הספר השם את כל עבודתו לחינם. כך פרופ' אליעזר שקולניק החמיץ את התהילה מאחר וחברו הקדים ופרסם את חיבורו לפניו. כל שנותר לו הוא להתהדר באזכור שמו בהערת שוליים אחת בתוך מאמרו של אחד מן הגדולים שבין חוקרי התלמוד - אפשטיין. לדידי זהו אחד הרגעים המרגשים בסרט, הרגע החושף לעין כל את העולם האקדמי במערומיו: כבודו והודו של אדם עומדים על רגל אחת - הפרסום. לא על העמדת תלמידים, אף לא על המעשה, אלא כמאמר החוק הראשון בספרי השיווק: לא פרסמת - לא עשית.

אין פלא, כי עגנון מסיים את הסיפור 'עד עולם' כשהוא מוביל את גיבורו אל בית המצורעים. שם, בעולם חבוי, עולמם של המנוודים מן החברה על לא עוול בכפם, המיוסרים בייסורים אמיתיים ולא מדומים, שגזר עליהם הבורא ולא חבריהם, בני אדם שבחייהם נקראים מתים, מוצא ההיסטוריון את מנוחת הנפש, ולראשונה עושה מעשה מועיל לחברה: "היה נכנס לאולם ומקהיל סביבו משוכני הבית ואומר להם אחי ורעי שבו ואקרא לפניכם...". עולם - חסד יבנה. וכאן אנו נוגעים במה שאין באקדמיה, זהו עולם נטול חסד.

וממשיך עגנון "אף הוא (עדיאל עמזה) היה מספר להם על גומש ועל גויץ ועל גוש ועל גוח אלוהי גומלידתא...ועל גורגרנים וגנוגננים וגחונים, כמרים וכמרות...אף היה מספר להם על הגלמודים ועל הגולעניות, אלו הכלבים והקדשות, שמתוך חיבתם קראו להם גולשנים וגולשניות...". כמה לעג טמן עגנון בשמות הפרטים הכלולים בספר עליו טרח עמזה והוציא בו את מבחר שנותיו.

הלעג השמור לחוקרים ופרופסורים הונצח במקומות רבים ביצירת עגנון. בדברים שכתב לכבוד ר' בנימין נמצא "הרגל הוא בסופרים שמתכבדים בכבוד תואריהם הגויים. כל שהוא פרופיסור מפרס פרופסוריותו, ואם הוא דוקטור מדקטר את מאמרו. אבל סופר שקורא לעצמו בתואר שיהודי כשר נקרא בפי אחיו לא מצינו עד שבא ר' בנימין וקרא לעצמו ר' בנימין...³ (מעצמי אל עצמי, עמ' 174).

וכן, בספרו "שירה" כתב אודות ד"ר הרבסט המתקשה לסיים את מחקרו אודות קבורת העניים בביזנטיון, "מכל מקום פתקאותיו היו מתרבות והולכות. וולדניות הם הפתקאות וילדות פתקאות כמותן, ואף הולדות מוסיפות וילדות". ולאחר פרסום המאמר שהתקבל בקרירות הוא מספר על הכיסוף לעליה בדרגה "מכל מקום גרם המאמר לחידוש, שנתחדשו השיחות על הרבסט למנותו פרופיסור. ואלמלא ריבוי התפקידים שנטלו להם נאמני המוסדות עד שאין מספיקים לגמור מה שהתחילו כבר היה הרבסט יושב בקתדרא כפרופסור גמור. עוד חידוש אחד נתחדש, אותם שראה הרבסט עומדים לשיטנו, לא נקפו אצבע להזיק לו, אותם שסמך עליהם כעל אוהבים, לא הוציאו אגודל בשבילו. יתכן שבישיבה שניה ישתנו הדברים..."

וכמו ההיסטוריונים, מקום מיוחד תפסו חוקרי הלשון ביצירת עגנון ואף כלפיהם לשונו החדה היתה שלוחה. בסיפור ההומוריסטי "שלום עולמים" הנמצא בחטיבת הסיפורים שקראה בשם "ספר המדינה" נאמר "אף נתכנסו כל חברי הוועדה לישיבה. נמנו וגמרו למסור את קריאת השם (לפרויקט שהוחלט על ביצועו – מ.ש.) בידי החברה לשוניה, זו לשוניה שממונה על הלשון, שכל חברה לושני לשון וממוללי מלין, שבקיאים בכל הלשוניות, ויש ביניהם חברים שבקיאים בלשון המדינה" (סמוך ונראה, עמ' 266).

ובמעשה חריג ביותר, שכן לא נהג עגנון להשיב למבקרו, ומתי מספר זכו לשמוע ממנו 'למה התכוון הסופר', השיב לאחד ממבקרי הלשון, ובהזדמנות זו ביטא את דעתו עליהם: "בשני דרכים מתקנים לושני לשון הללו את "טעויות הסופרים", בחוש הטעם ובבקיאות. ואין אתה יודע על מה לתמוה תחילה, אם על טעמם ואם על הירותם, ואם על שניהם כאחד. על טעמם לא אדון. כל אדם טעמו עמו. אבל על הבקיאות שלהם, אוי על הבקיאות שלהם, אומר דבר." (מעצמי אל עצמי, עמ' 331) והוא משיב לו באריכות באמצעות דוגמאות רבות מספרות חז"ל ומוסיף, "אם בלשן זה חולק עלי מתוך בקיאותו בתורת הגוף או אם מתוך שנעשה צוארו נחוש ואינו יכול להגביהו – אין לי מה להשיב..." "עגנון אינו מסתפק וקורא אותו 'בעל הטעיות' ותומך בהתפתחות הלשון 'בעלי הלשון הללו שבקיאותם באה מן המילון...ועדין אין המילון הפוסק האחרון. מה שאין שם היום יכול שיהא שם מחר. ויש רוח בלשון שאינה כתובה." עגנון מסביר מדוע הוא חורג ממנהגו ומקדיש להם מזמנו, "לפי שראיתי שלושני הלשון עושים עצמם אדונים על לשוננו ומטעים את הבריות. אבל אני בא בטרונאי לפני ועד הלשון שנותן מקום לטועים להטעות...הניחו לסופרי אמת, שיכתבו כפי חפץ רוחם ונשמתם, אפילו הם שוגגים אפילו הם מזידים, חביבות טעויות שלהם יותר מתיקוניהם של בעלי הטעיות" (מעצמי אל עצמי עמ' 331 – 332).

המעניין אצל עגנון הוא, כי בין ידידיו וחבריו הקרובים רבים מן הנמנים עם אצולת האקדמיה הירושלמית במחצית הראשונה של המאה העשרים, ולמרות כן, לא חדל לבוא עימם חשבון

³ שמו המקורי היה יהושע רדלר פלדמן (1880 – 1957), סופר, עסקן ופוליטיקאי.

בסיפוריו השונים. סופם של חוקרים ביצירת עגנון לא היטיב עימם. נמנה רק את המעטים הקרובים לענייננו. ד"ר גינת מן הסיפור "עידו ועינים" מוצא את מותו בנפילה מהגג, ד"ר מנפרד הרבסט נוטש את אשתו וביתו בעקבות אהבתו לשירה האחות, ומצטרף אליה בבית המצורעים, הוא בית המצורעים של סיפורנו.

אם לא די לנו, בזיקה ההדוקה בין הסרט לבין יצירת עגנון כפי שנחשפה עד כה, תבוא פרשת פרס נובל ותוסיף את עדותה. בספר המונומנטאלי "חיי עגנון" מספר דן לאור על שתי סיעות באוניברסיטה העברית שפעלו במרץ לקדם את אנשי חסותם לקראת הפרס הנכבד. בראש האחת המבקשת לזכות את המשורר זלמן שניאור עמד ההיסטוריון קלויזנר (הדוד של עמוס עוז) ועימו נשיא האוניברסיטה יהודה מאגנס, שז"ר שהיה גם ידיד ותיק של עגנון, ועוד אחרים שפעלו תוך כדי שיחות סודיות ומפגשים חשאיים כפי שכתב קלויזנר: "אני ממשך לרקום את הרקמה בזהירות..." על מנת להביאה אל הועד הפועל של האוניברסיטה שם זכה המשורר לתמיכה רבה, "וישתדלו המשתדלים שהענין לא יבוא כלל בפני הסנט" שם רבו התומכים בעגנון ובראשם שמואל ברגמן ועדת גרשום שוקן. ומאחורי הקלעים פעל ללא לאות קורצוויל שהיה אז 'בסך הכל' מורה בתיכון בחיפה. במסדרונות האקדמיה העולם התנהל על מי מנוחות אולם בחדרי חדרים – כמו בסרט, בסצנה הדרמתית והגרוטסקית בחדר הקטנטן במשרד החינוך – רגשו הרוחות. בדיווח לקלויזנר המסכם את פעולותיה של וועדת-משנה של פרופסורים ידועי שם שקמה במיוחד כדי לקדם את המשורר שניאור, נכתב: "ענין פרס נובל הוא כמעט בסדר. אני אומר 'כמעט' כי ממשיך אני לעקוב את הענין ודוחפו כ'רואה ואינו נראה'. הדבר הדחוף ביותר הוא: הוועדה צריכה לסיים את עבודתה תוך שבוע ימים. והסיבה: אסור להשאיר פתח ע"י השועלים המחבלים. והמבין יבין" (חיי עגנון, עמ' 386 – 388). והשועלים המחבלים הם קבוצת הפרופסורים האחרת.

לא רק התכונות המקיפה את קבלת הפרסים משותפת לסרט ולעגנון. גם חוות הדעת ההדדית בין האב ובנו, ובין שניהם לאחרים, נראה כי היא שואבת מן העולם הישן ההוא. הנה מה שכתב זלמן שניאור המשורר על עגנון עם היוודע לו על העיכובים והמניעות בהגשת מועמדותו לפרס הנכסף: כבר כתבתי לידידנו מר אבן זהב (שפעל רבות למען שניאור – מ.ש.), של כתיבתו של הנ"ל (ש"י עגנון) אינה אלא 'מסיכתא פורים' אמנותית הנמשכת עד אין סוף, מספר לספר ומסיפור לסיפור, וכל הטיפוסים, כביכול, אינם אלא דגים סרוחים במי מקווה. אין בהם חיים כי אם סטיליזציה. ורק הגליצאים נהנים מהם הנאה משונה." (שם. עמ' 391). ומה חשב עגנון על המשורר? אשאר לקוראים לקרוא הן את סיפורו גבעת החול, ועוד ב'תמול שלשום' ויצירות נוספות.

הסרט "הערת שוליים" מציג שלל חוקרים שכל אחד פוסל ומבטל את ערכו האקדמי של האחר. אולם יותר מכל נמצא שכל אחד מהם נושא עימו בתוכו פנימה שבר גדול הנובע מרדיפת הכבוד שהיא חלק בלתי ניפרד מן המסע לקידום האקדמי. עם זאת, בעובדה שסידר בחר דווקא במחקר התלמוד כדי לספר ולחשוף את המסתתר מאחורי הקלעים של העולם האקדמי, אולי ניתן להבחין בניסיון לעמוד על משמעות 'לימוד תורה שלא לשמה' ומחירו. ואם כן, יותר ממה שהסרט מבקש לעסוק באקדמיה, דומני שברבדיו העמוקים הוא מבקש להעלות אל פני השטח את אלו שתורתם היא אמנותם, והם עשו את תורתם קרדום לחפור בה. דומני שתמונת הפתיחה המציגה את אוריאל בעל אלף הפנים המרצה פה שם ובכל מקום בלי נשימה, תומכת בסברה זו. הצופים בעולם יראו בסרט ייצוג של האקדמיה. לומדי התורה ומלמדיה האצים רצים מבמה לבמה בליל

תשעה באב, בליל שבועות, לקראת פסח ועוד, או משתוקקים לעלות עליה ונדחים, אלו שמוציאים ספרים אחת לחודשיים ואחרים המסורבים אפילו בדפי שישי – אלו שהבמאי היה תלמידם וחברם - יודעים היטב במי ובמה מדובר. אלו הסלבס' החדשים – גברים ונשים שתורתם היא פירסומם. לא באקדמיה המודרנית דיבר האיש, אלא בזו הקושרת לעצמה את הכתר "תלמידי ותלמידות חכמים מרבים/ות שלום בעולם".

לסיום, כל הנאמר עד כה, הוא רק בבחינת עיון ראשון בקשרים המתקיימים בין הסרט לבין הסופר שזכה לעטרה שקשרו לו הגויים, אולם בראש ובראשונה היתה יצירתו מכוונת אל עמו ואל עצמו כפי שניכר באחד הסיפורים האחרונים שכתב בערוב יומו, "לאחר הסעודה" בו הישיר פנים אל קיצו הקרב ובא. עיצוב דמויות הנשים בסרט לעומת הגברים, התנהלותו של פרופ' אוריאל שקולניק, רגעי החסד במפגש בין האב לבין ידידתו החוקרת, כל אלו ועוד נדרשים אף הם במכלול יצירת עגנון, ויש להרחיב על כך בעתיד.

מה ראה סידר לסמוך עצמו על עגנון? כבר בשנות הארבעים הסביר בנימין תמוז כי עגנון הוא ה"צינור" שדרכו מתחברת הספרות העברית הפרובינציאלית אל הספרות המודרנית, ואהרון מגד זיהה כבר בעת חגיגות יום ההולדת ה-75 לסופר כי "עגנון אינו מתיישן לעולם כיון שאין עוד סופר אחד בספרות העברית שעבודתו היא בגדר עבודת-קודש. ואין סופר שמיטיב כמוהו לתאר אנשים, בני אדם, ברגעים הקטנים של חייהם. ואין כמו המנגינה האישית הדקה של עגנון, שבשלה אנו עשויים לחזור ולקרוא בו שוב ושוב."